

РУЖИЦА ЛЕВУШКИНА
Институт за српски језик САНУ
(Београд, Србија)

Употреба богослужбених језика у манастирима и храмовима Српске Православне Цркве (ставови о даљем превођењу)

Use of liturgical languages in monasteries and temples of the Serbian Orthodox Church (views on further translation)

ABSTRACT: It is known that in the Serbian Orthodox Church, both the Church Slavonic language of the Russian edition and the modern Serbian language are in liturgical use. The aim of a broader, more comprehensive research was to obtain more precise data on the use of liturgical languages in the Serbian Orthodox Church, to discover the (in) connection between the use of language and the diocese, and even the state in which individual monasteries (temples) SOC finds, and to draw conclusions about how much the Church Slavonic language is retained, ie lost in liturgical use, whether there is a change in relation to the use of these two languages in worship in the recent past (late twentieth century) and today and what is the tendency of this changes if it exists.

KEYWORDS: sociolinguistics, liturgical language, the use of Church Slavonic in Serbian Orthodox Church, translations of liturgical books into Serbian

0. Познато је да су у Српској Православној Цркви у богослужбеној употреби како црквенословенски језик руске редакције, тако и савремени српски језик¹. Такође је познато и то да је употреба савременог језика званично одобрена од стране Светог Синода Српске Православне Цркве 1964. године, те да се ова два језика користе претежно према избору свештеника који богослужи (подробно о богослужбеном језику у СПЦ в. Бајић 2007). Одређене богослужбене књиге преведене су са црквенословенског на српски језик, док неке друге нису. По правилу, оно што је преведено чита се и у пракси на савременом српском језику,

¹ У храмовима СПЦ у дијаспори у богослужењу се користе и матични језици земаља у којима се ови храмови налазе.

а оно што није (минеји, Октоих²), изговара се (чита се) на црквенословенском. Такође, црквенословенски језик је претежно у употреби код појања тропара и других жанрова богослужбене поезије, док се јектеније углавном произносе на савременом језику.

1. Циљ ширег, обухватнијег истраживања био је да се дође до прецизнијих података о коришћењу богослужбених језика у Српској Православној Цркви, да се открије (не)повезаност између употребе језика и епархије, па и државе у којој се поједини манастири (храмови) СПЦ налазе, те да се донесу закључци о томе колико се црквенословенски језик задржава, односно губи у богослужбеној употреби, да ли постоји промена у односу на употребу ова два језика у богослужењу у недавној прошлости (крај XX века) и данас и каква је тенденција ове промене уколико она постоји. Овај циљ неминовно је морао бити сужен на истраживање ставова (в. даље), али смо, у настојању да га постигнемо, спровели следеће: посматрање ситуације на терену; слање упитника на званичне електронске адресе свих епархија Српске Православне Цркве са конкретним питањима и обављање разговора (интервјуа) о богослужбеним језицима и њиховој употреби у Српској Православној Цркви са појединцима – клирицима Српске Православне Цркве.

1.1. Посматрање ситуације на терену, насупротив очекивањима истраживача, није трајало дуго и није показало ништа ново и(ли) неуобичајено: ситуација је у 95% случајева једнообразна и потврдило се већ констатовано на почетку: црквенословенски језик је претежно у употреби код појања богослужбене поезије, док се јектеније углавном произносе на савременом језику и делови богослужења за које већ дуже време постоје преводи на савремени српски језик, претежно се читају, а понекад и поју на савременом језику. Такође, црквенословенски језик је више заступљен у употреби у манастирима него у парохијским црквама. Готово потпуно исто потврдили су и поменути упитници и обављени интервјуи о којима говоримо у наставку.

1.2. Упитник који смо послали на 35 званичних електронских адреса већине епархија, митрополија и Охридске архиепископије СПЦ налази се у прилогу овом раду, на његовом крају. Потпуни одговор добили смо само са четири адресе: из Новограчаничко-средњезападноамеричке, Будимљанско-никшићке и Шумадијске епархије, као и из Митрополије црногорско-приморске. Усмени одговор добили смо од Охридске архиепископије (прецизније, Полошко-кумановске епархије)³. Поједини одговори су нам се учинили интересантним и вредним

² Недавно су се појавили преводи на савремени српски језик и ових књига (<http://sn-novine.com/sr/index.php?page=news&id=1651&side=1>), али о томе је већина још увек необавештена, што смо потврдили и у интервјуима с неким од наших информаната. Стога ћемо их у раду даље називати непреведеним.

³ Овом приликом најлепше се захваљујемо свима који су одговорили на питања из нашег упитника. О онима који нису одговорили не можемо и нећемо да судимо. То је могло бити из

бележења у овом раду, те ћемо их на овом месту изнети, само као ставове, без доследног настојања на прецизирању о чијем се одговору ради.

1.2.1. У Новограчаничко-средњезападноамеричкој епархији има свештенослужитеља који служе само на енглеском, јер не знају ни српски ни црквенословенски. На црквенословенском служе по свом избору они свештеници који тако сами одлуче (ако су млади) или старији свештеници (јер су тако навикли). У једном манастиру се покушало са богосуђењем само на српском језику, „али се није одржало, јер је захтијевало велики труд у превођењу“⁴. У једном од упитника наишли смо на жељу да се у богослужбену употребу врати српска редакција црквенословенског језика⁴. Часови црквенословенског језика за лаике не одржавају се нигде. У дијаспори се показало веома корисним вишејезично издање Службеника које свештенослужитељима олакшава чест прелазак с једног језика на други током богослужења. Сматра се да ће се стање паралелне употребе два или више језика у богослужењу задржати дуго, јер нема друге алтернативе. Квалитетом постојећих превода, што је за истраживача изненађујуће – више њих је задовољно него што није. Народ одлучује о употреби језика богослужења само у дијаспори, где свештеници пре обављања треба питају верника на којем језику да служе, а језик литургије се бира такође у зависности од парохијана који присуствују. Појање на црквенословенском се негује свуда, а нарочито у Новограчаничко-средњезападноамеричкој епархији⁵. Премда, добри појци не избегавају ни појање на српском, штавише, то им је и изазов. Разумевање богослужења се ставља на веома важно место⁶.

1.2.2. Одговор на последње питање издвајамо у посебну целину, као списак питања која се препоручују за дискутовање на Сабору СПЦ: 1) превод богослужбених књига на савремени српски језик: минеја и Октоиха; рад на побољшању квалитета постојећих превода; 2) прихватити се издања књига на српкословенском; 3) редовно се изјашњавати по питању очувања црквенословенског језика и начина на који може да се очува; 4) заступати мишљење Светог преподобног Јустина Ћелијског да се богослужење мора одвијати на разумљивом језику.

разних разлога: неажурирана мејл адреса на интернету (тј. до неких писмо можда није дошло), одсуство архијереја (тако нам је из једне епархије одговорено), незаинтересованост, окупираност другим пословима (један епископ је одговорио лично да би одговарање на упитник захтевало научни рад, за шта он нема времена и извињава се) и др. Усмено нам је саопштено из Полошко-кумановске епархије да се поред црквенословенског и српског језика, у богослужењу користи и македонски. У деловима где је мање Срба или их нема, богослужење је (само) на црквенословенском и македонском језику.

⁴ Додаје се да је за то потребан „изузетан приређивачки и издавачки труд“.

⁵ „Ако је неко љубитељ нечега, љубитељ је црквенословенског. Људи су емотивно везани за црквенословенски језик, иако га углавном не разумију. Према савременим језицима људи су емотивно равнодушни“.

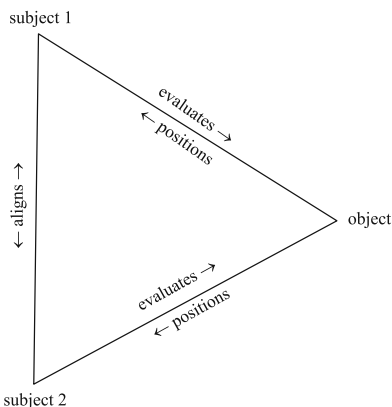
⁶ „Разумевање нема алтернативу“ је цитат из два упитника.

1.2.3. На крају, сматрамо вредним бележења још једно расуђивање (тачније, његов део) које је на једном од упитника било у виду додатка. Наиме, ту се изражава чуђење како је „револуција“ у промени богослужбеног језика (од црквенословенског на српски; вероватно се мисли од 1964. године кад је то званично СПЦ дозволила) прошла мирно и без великих отпора, нарочито не у народу. Занимљива је чињеница да се много више драме, и то у наше дане, нажалост, подигло у СПЦ око разлика у погледима на читање молитава тихо/гласно, отворене/затворене двери (завјесе) и слично, него око истинске промјене у богослужењу – преласка на савремени језик.

2. Обављени су и интервјуи – сваки у трајању од 35 до 45 минута (12. новембра 2017, 3. јанура и 9. јанура 2018. године) – са четирма клирицима из различитих територија на којима делује СПЦ: Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Три су високообразована свештенослужитеља СПЦ (два јеромонаха и један протојереј, настојатељ храма), један има средњошколско богословско образовање, а сви имају око 20 година свештеничког искуства.

2.1. Ови интервјуи представљају интересантан материјал за различите врсте анализе, а ми ћемо им приступити из угла теорије позиционирања (в. нпр. Vamberg 2005). Теорије позиционирања нуде један могући начин емпиријског истраживања идентитета. Иако се баве микро процесима идентитета, ове теорије не губе из вида моћне друштвене дискурсе који неизбежно на ове утичу. Ми ћемо овде чинове позиционирања посматрати на начин како их представља Du Bois (2007: 164) у својој познатој дефиницији: „Став је јавни чин друштвеног актера, остварен дијалогски уочљивим комуникативним средствима, а састоји се из истовременог вредновања објеката, позиционирања субјеката (себе и других) и сврставања са другим субјектима, и то у односу на било коју истакнуту димензију социокултурног поља”.

Du Bois (ibid.) дату дефиницију употпуњује графичким приказом, тзв. троуглом ставова (енгл. stance triangle):

Фиг. 1. Троугао ставова (према Du Bois 2007: 164)

2.2. У оквирима ове теорије приступићемо социолингвистичко-дискурсној анализи једног дела интервјуа који се по садржини тиче превођења богослужбених текстова на савремени језик – социокултурног поља које је истовремено и срж теме тематског блока на Конгресу слависта (Београд 2018). Приликом анализе водило се рачуна о дијалошкој димензији овог сусрета (као што је урађено нпр. у: Stojiljković 2017). Дајемо транскрипт дела интервјуа обављеног 12. новембра 2017. са игуманом манастира у Србији који је високо образовање стекао у Русији.

И⁷: А конкретно те књиге а⁸ шта мислите да ли уопште има потребе да се преводе или ---⁹ или нема потребе за тим

С¹⁰: Ја ми ја м- мислим да не би требало да се преводе јер ако их prevedемо онда ћемо их изгубити --- Ја их не би преводио никада је:¹¹п постоји та тенденција да све што је на српском онда се оно све на српском се чита а верујте тада ћемо изгубити неко велико богатство <...>

Али -- ја никада не би то преводио јер мислим да ће онда црквенословенски доћи у још већу кризу код нас а то: је онда ћемо много изгубити јер кад читаш поготову --- не знам каноне или на малом повечерју канон Богородици или уопште каноне из Октоиха или из а -- из менеја осећаш које је то богатство каква је то сила

То је нешто посебно што можеш да доживиш само са црквенословенским језиком тешко то са српским --- Оно има: носи неку дубину то је ипак дубљи слој што каже владика Данило

И: Што значи да --- разумевање уопште није пресудно -- практично тако

С: Па искрено говорећи јесте важно јесте важно али пошто су сличности језика између српског и црквенословенског ипак велике и ако с: чак и уз најмањи труд човек ће већ да разуме црквенословенски ако неко гласно и и лепо чита у доброј мери ће га разумети --- онда то што га баи не разуме сто посто и није тако важно бар по мени а: зато што ћемо врло духом ће нам то некако бити јасно ааа временом ћемо ако се заиста будемо потрудили разумети и све <...> јер није добро да се не разуме онда би било ако човек ништа не би разумео онда заистааа -- врло лоше да да не разумемо шта читамо али је --- много важније то да га ми сачувамо јер он има неку дубину и неку освештаност коју човек осећа док то чита и док --- а самим тим што је црквенословенски ми га већ разумемо самим тим што смо рођени као Срби сигурно трећину разумемо овако -- ако се мало потрудимо разумећемо га још трећину -- та трећина што ће остати неразумљива то ће Дух Свети надоместити

⁷ И – скраћеница за „истраживач“.

⁸ а – глас који означава (често присутно) застајкивање при говору.

⁹ -- означава краћу паузу, --- означава дужу паузу.

¹⁰ С – скраћеница за „саговорник“.

¹¹ Знаком : обележавамо дуже изговарање гласа уз који знак стоји.

2.2.1. На почетку постављено питање о превођењу (преосталих) непреведених богослужбених књига на српски језик односи се конкретно на превод Октоиха и минеја¹². Питање спада у тзв. да/не питања, која теже да ограниче маневарски простор саговорнику (информанту). Међутим, он се не зауставља на кратком одговору већ износи опширан став. У свом позиционирању према превођењу ових књига са црквенословенског на српски језик он успоставља језичку хијерархију између ова два језика приписујући надмоћ црквенословенском: кад се чита на овом језику осећа се, по речима информанта, „богатство“ и „сила“, што није случај кад је у питању читање богослужбених текстова на српском („тешко то са српским“). По његовим речима, са црквенословенским језиком доживљава се „нешто посебно“. Овде се ради о једној од варијанти многобројних ставова о освештаности, па чак и светости црквенословенског језика, о којима је писано и раније (в. нпр. Бајић 2007: 154–169) и који, како се показује, и даље живе код носилаца српског језика који посећују богослужења и оцењују језик у богослужбеној употреби. На другом месту у транскрипту информант је и експлицитно употребио реч „освештаност“ кад је говорио о црквенословенском језику („он има <...> неку освештаност коју човек осећа док то чита“). У другом интервјуу који смо обавили 3. јануара 2018. са јеромонахом који живи и служи у Босни и Херцеговини, а богословски факултет је завршио у Београду – овај став је такође потврђен: саговорник је и експлицитно назвао сам црквенословенски језик „освештаним“, па чак и „језиком Бога“ (иако је током разговора навео и да се исти не може назвати „светим“, пошто би се на тај начин могло пасти у јерес тријезичника¹³).

2.2.2 На крају свог првог одговора, у описивању „предности“ црквенословенског језика у функцији богослужбеног, информант се позива на ауторитет владике будимског, Данила (Крстића) (1927–2002), о коме је у току разговора од 35 минута, поред успутног помињања на овом месту, говорио у четири наврата¹⁴, што указује на то да је постојало заједничко знање о ставовима овог епископа. Он је био не само доктор богословских наука, него и дипломирани филолог и вероватно се и због тога често позивају на његово мишљење. Често је говорио о богослужбеном језику, залажући се, између осталог, за то да се одломци из Јеванђеља и Апостола на литургији читају и на црквенословенском и на српском, а да се и јектеније произносе на оба језика наизменично. Није био саговорник превођења текстова на народни српски језик (сматрајући га најнижим нивоом нашег језика, док су друга два: славеносербски као средњи и црквенос-

¹² Ово потврђује претходни ток разговора чији се транскрипт овде не наводи.

¹³ О овој јереси в. нпр. Милаш, 1985: 350. Теза о светости језика не подржава се у учењу Православне Цркве (в. нпр. Едельштејн 1985: 179-178; Папатанасију 2002: 72; Грун 2008: 208).

¹⁴ Други информант, клирик из Босне и Херцеговине, позивао се такође у разговору на владика Данила (Крстића), наводећи да је овај владика препоручивао да се у манастирима служи на црквенословенском јер је сматрао да је савремени српски језик сиромашан.

ловенски као највиши ниво), мада није искључивао ту могућност уколико би се појавили довољно надахнути преводиоци (в. Крстић 1996: 16-17)¹⁵.

2.2.3. Информант о конкретним књигама и њиховом превођењу констатује: „ако их преведемо, онда ћемо их изгубити“. Овакво мишљење није ретко. На пример, да поменемо став исказан у једном од одговора на послати упитник, који је стигао из дијаспоре: Мислим да је самим непостојањем многих књига на српском избјегнут страх од губљења црквенословенског језика који у већини свештенства и народа постоји или на свјесном или на подсвјесном нивоу.

Интересантно је рећи да је исти информант у својим одговорима у упитнику донео информацију и о томе да се у Новограчаничко-средњезападноамеричкој епархији богослужења често обављају и на енглеском језику, на којем, за разлику од српског, постоје све богослужбене књиге¹⁶. Овде имамо, пак, ситуацију да, и поред тога што постоје књиге на разумљивом, енглеском језику, то није језик који се искључиво користи у богослужењу у овој епархији, што значи да се разумљивост богослужбеног текста ни овде не налази на првом месту кад је у питању избор језика богослужења.

2.2.4. У наставку истраживач дијалогски реагује на претходни исказ саговорника и формулише ново питање, које као да има претензију да резимира став саговорника: ако се црквенословенски језик доживљава на тако посебан начин чак и ако се у потпуности не разуме садржај текста, да ли то онда значи да разумевање није (ни) пресудно? Почетак исказа саговорника (исп. „па“; „искрено говорећи“) сигнализира неслагање с понуђеном позицијом. Он прави благи отклон и износи сложени чин позиционирања, истичући важност разумевања (исп. „јесте важно“ изговорено два пута заредом и „није добро да се не разуме <...> врло лоше да да не разумемо шта читамо“). После обе ове твдње додаје „али“, дискурсни маркер којим се говорник донекле отклања од своје констатације и објашњава однос српског и црквенословенског истицањем сличности између њих. Развијајући ову идеју он, не само што повезује националну припадност с језиком, демонстрирајући етнолингвистичко разумевање идентитета, већ у крајњој инстанци говори о Србима као припадницима културног круга Pax Slavia Orthodoxa: Срби говоре српским језиком који је близак црквенословенском и стога поседују способност да разумеју „трећину“ потоњег.

¹⁵ Наши саговорници с потоњим или нису били упознати, или нису поменули у разговору јер су сматрали да истраживач дели њихова сазнања, већ су се на ауторитет владике Данила (Крстића) позивали искључиво при „одбрани“ црквенословенског језика.

¹⁶ Цитат одговора из поменутог упитника: Интересантно је додати да све Богослужбене књиге постоје на енглеском, док већина не постоји на савременом српском језику. Из другог одговора на наш упитник сазнали смо да су недавно богослужбене књиге издате и на македонском језику (није јасно да ли су преведене баш све, али је јасно да јесте велика већина, тј. и њих је више него оних које су преведене на српски језик).

2.2.5. Информант износи још два става: а) за разумевање овог језика богослужења потребно је и да се човек потруди бар мало, па ће разумети још трећину; б) трећина која преостаје биће јасна Светим Духом, који ће то да надомести. Може се закључити да се позива на своје животно искуство које има са богослужбеним језиком, а оно је у складу с учењем Цркве. Наиме, реч је о разумевању „у духу“ које се разликује од прости вербалне разумљивости и које се постиже само вером. Према речима Св. Јована Златоустог, најважнији догмати који се у доброј мери износе у богослужбеним текстовима туђи су умовању <...> и доступни једино вери <...> На пример: Бог је нигде и свуда. Шта је несхватљивије за разум од овога? [...] Он нити је постао, нити је Себе створио, нити отпочео постојати. Какав разум <...> би примио ово, када не би било вере? (в. Поповић 2003, 38–39).

Превођењем се, дакле, не може постићи апсолутна разумљивост.

2.2.5.1. У другом интервјуу постоји експлицитна потврда овакве позиције: јеромонах је после 7 година служења на (претежно) српском језику прешао на служење (искључиво) на црквенословенском¹⁷ и после неког времена питао је вернике који долазе на богослужење о разумљивости богослужења на једном, односно другом језику. Добио је одговоре који су га довели до следећег закључка: Ништа им није неразумљивије на црквенословенском нити им је разумљивије на српском.

2.2.5.2. Вукашиновић (2001: 46–55) наводи пример дон Одо Казела (1886–1948), Немца који се јесте залагао за превођење богослужбених текстова на савремени језик, али који је сматрао да не треба превести све богослужбене текстове на говорне језике, јер би се тако изгубило нешто незаменљиво, а то је „осећање светости које рађа побожни жар, што људима значи више од разумевања сваког детаља“¹⁸ (50–51). Ради се о функцији језика у богослужењу названој функцијом оприсутњења есхатона, односно актуелизовања будућности (в. Бајић 2007: 46–47; Кончаревич / Баич 2007: 22–23) која се боље остварује коришћењем црквенословенског него српског језика.

3. Видимо, дакле, да код неких клирика, али и дела верног народа Српске Цркве постоји бојазан да би превођење Октоиха и минеја на српски језик довело у крајњој инстанци до престанка коришћења црквенословенског језика у богослужењу уопште. Постоји став, присутан и у учењу Цркве, да се потпуним пре-

¹⁷ Информант је објаснио и због чега је променио језик на коме богослужи: на њега је утицала посета светињама Руске Православне Цркве, у којој се служи искључиво на црквенословенском. После ове посете одлучио је да у богослужењу користи искључиво црквенословенски језик. Рекао је и да он у својој епархији у овоме представља усамљени случај.

¹⁸ Овоме не иде у већ поменута констатација из упитника: „Разумевање нема алтернативу“. С друге стране, преостала два информанта, клирици из Црне Горе који иначе обављају богослужења претежно на српском језику, у интервјуима нису потврдили жељу за превођењем непреведених књига са црквенословенског на српски језик.

вођењем не постиже право разумевање (разумевање „у духу“). Како је језгровито и сликовито казао Грун (2008: 208): „И најбољи литургијски језик је <...> недовољно средство за изражавање тајне Божије“. Поменути бојазан у вези је и с тим што савремени српски језик, по ставовима већине информаната које смо изнели, не може довољно добро да обавља функцију оприсутњења есхатона, односно актуелизовања будућности као што може црквенословенски језик. Пошто се језик мења, а самим тим и његова (или више језика) употреба, биће интересантно вратити се на ова питања и погледати ситуацију кроз дужи низ година и тада видети да ли је дошло до промена и до каквих. Ситуација с краја XX века и данашња, како је показало ово наше истраживање, није измењена.

Литература / References

- Бајић 2007: Вајић, Р. (2007), *Bogoslužbeni jezik u Srpskoj pravoslavnoj crkvi (prošlost, savremeno stanje, perspektive*, Beograd [Бајић, Р. (2007), *Богослужбени језик у Српској православној цркви (прошлост, савремено стање, перспективе)*, Београд].
- Вукашиновић 2001: Vukašinović, V. (2001), *Liturgijska obnova u XX veku*, Vršac [Вукашиновић, В. (2001), *Литургијска обнова у XX веку*, Вршац].
- Грун 2008: Grun, J. B. (2008), *Upotreba narodnog jezika u Liturgiji: problemi i mogućnosti*. (Prev. s nemačkog: Stefanović Banović M.), [v:] *Bogoslovje*. LXVIII. 2. Beograd, s. 193-213 [Грун, Ј. Б. (2008), *Употреба народног језика у Литургији: проблеми и могућности*. (Прев. с немачког: Стефановић Бановић М.), [в:] *Богословље*. LXVIII. 2. Београд, с. 193-213].
- Кончаревич / Баич (2007): Končarevič, K. / Baič, R. (2007), *K voprosu o komunikativnyh funkcijah liturgičeskogo diskursa*, [y:] *Sbornik statej po materialam Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii. Nižnij Novgorod*, s. 15-27 [Кончаревич, К. / Баич, Р. (2007), *К вопросу о коммуникативных функциях литургического дискурса*, [y:] *Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород*, с. 15-27].
- Крстић 1996: Krstić, D. (1996), *U početku beše smisao*. Beograd – Vafevo – Sribiće [Крстић, Д. (1996), *У почетку беше смисао*. Београд – Ваљево – Србиње].
- Милаш 1985: Milaš, N. (1985), *Slavenski apostoli Kiril i Metodije i istina pravoslavlja*. Beograd [Милаш, Н. (1985), *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља*. Београд].
- Папатанасју 2002: Papatanasiju, A. (2002), *Језик sveta / језик Crkve. Avantura sporazumevaња ili sukob*. *Vidoslov*, 2002, 1, Trebiće, s. 67-74 [Папатанасју, А. (2002), *Језик света / језик Цркве. Авантура споразумевања или сукоб*. *Видослов*, 2002, 1, Требиње, с. 67-74].
- Поповић 2003: Popović, J. (2003), *Dogmatika Pravoslavne Crkve – Pravoslavna filozofija istine (I tom)*. *Sabrana dela Svetog Justina Novog – knjiga 17*. Beograd – Vafevo [Поповић, Ј. (2003), *Догматика Православне Цркве – Православна философија истине (I том)*. *Сабрана дела Светог Јустина Новог – књига 17*. Београд – Ваљево].
- Vamberg, M. (2005), *Narrative Discourse and Identities*, [in:] Meister J. C. (red.), *Narratology beyond literary criticism*, Berlin – New York, 213-237.

- Du Bois, J. W. (2007), The stance triangle, [in:] Robert Englebretson (red.). Stancetaking in discourse: Subjectivity, evaluation, interaction. Amsterdam & Philadelphia, 139-182.
- Stojiljković, V. (2017), Negotiating the Yat Border(s), [in:] Wiener linguistische gazette, 81, Wien, 47-73.

Прилог (Упитник)

1. Да ли се у вашој епархији користе само два прихваћена језика за богослужбену (у даљем тексту бсл) употребу (српски и црквенословенски) или се користе и неки други језици (ово последње односи се на СПЦ у дијаспори, али и на епархије у којима претежно живе Срби; на пример, ако се негде произносе (само) неке јектеније на грчком, румунском или неком другом језику (када и колико) или се Јеванђеље и Апостол читају (и) на неком другом језику и сл.). Укратко: који све језици и које комбинације језика постоје у бсл употреби у вашој епархији?
2. Да ли се неки од језика појавио у бсл употреби релативно недавно (овде се не рачуна употреба савременог српског језика, званична и одобрена од Сабора СПЦ 1964. године) и ако јесте - с чим је то повезано (нпр. неке специфичне парохије којима се на тај начин излази у сусрет и сл.).
3. Да ли на одлуку о томе који ће се јез. употребљавати у бсл утиче нака одредба или благослов / препорука, савет / епископа (или неког другог) и како она гласи?
4. Уколико овог благослова (препоруке, савета) нема и постоји потпуна слобода коришћења језика у бсл употреби: а) постоје ли парохије, манастири, свештеници - који служе искључиво на црквенословенском? б) постоје ли парохије (манастири, свештеници) који служе искључиво на српском језику? в) постоје ли парохије (манастири, свештеници) који служе на неком другом језику (важи за дијаспору, Охридску архиепископију <...>)
5. Да ли у напоредној и измешаној употреби српског и црквенословенског (односно неке друге комбинације 2 или више језика) постоји нека правилност и каква: нпр. једне недеље је бсл на једном, друге на другом језику; или: радним данима на једном, недељом и празницима на другом језику; или: неки делови искључиво на једном, други на другом језику; или: требе искључиво на једном, бсл у храму на другом језику и сл.
6. Да ли у епархији или њеним деловима постоји следећа правилност у вези са употребом бсл језика: све што је преведено на српски (или неки други језик) чита се и поје на српском, а само оно што није на црквенословенском?
7. Да ли се неко у вашој епархији бави преводилачком делатношћу бсл и других књига и шта сте и с ког језика превели и преводите конкретно?
8. Да ли су се у вашој епархији појављивали (или спремају) нови бсл текстови и на ком су они језику?
9. Да ли вам је познато да се и на цсл језику у СПЦ пишу нови бсл текстови? Знате ли где се они могу наћи?
10. Да ли имате у епархији парохије (манастире, свештенике) где се искључиво употребљава један односно други (или неки трећи) језик? Ако је могуће, наведите где се посебно чува црквенословенски језик, односно – где се конкретно настоји да све (бар све што је преведено) буде служено на српском (или неком другом савременом језику).
11. Да ли се негде у вашој епархији нешто чини на бољем разумевању црквенословенског језика у богослужењу: а) настоји се на разговетном, јасном и не сувише брзом читању текстова на црквенословенском језику; б) одржавају се часови црквенословенског за заинтересоване; в) редовно се објашњавају неки делови богослужења који се служе на

- црквенословенском; г) штампају се бсл књиге са паралелним текстовима на црквенословенском и српском (неком другом савременом језику или више језика); д) не ради се ништа од наведеног нигде. (ако сте заокруживали неки од три средишња одговора, напишите, ако је могуће, где и колико често се то ради, на колико места или колико свештеника се тиме бави; такође, и које бсл књиге су у питању – у вези с тачком г))
12. Да ли је знање црквенословенског језика свештеника (монаха) у вашој епархији задовољавајуће по вашем мишљењу? Ако није, како бисте то поправили и да ли бисте поправљали уопште? Ако јесте, да ли је то можда због мање употребе црквенословенског (па је тако мало лако савладати)?
 13. Каква је будућност црквенословенског језика у вашој епархији?
 14. Да ли сте задовољни постојећим преводима на српски језик? (Ако сте задовољни свиме или вам је свеједно, ово питање не морате даље читати). Којима јесте, а којима нисте и зашто? Који преводи којих књига се у вашој епархији (не) користе или више користе и зашто (ако таквих има).
 15. Постоји ли нека разлика у коришћењу бсл језика негде у вашој епархији: а) територијално (у неким манастирима или парохијама је нпр. већа употреба цел-ог / српског / неког другог савременог језика); б) временски (нпр. до 90-их више се употребљавао црквенословенски него после тога или сл.)? Да ли ове разлике имају везе с неким историјским, културним или неким другим догађајем у вашој епархији или нечим сличним?
 16. Постоји ли негде у епархији случај да су верници сами изразили жељу / затражили коришћење одређеног језика у богослужењу: на пример на Св. литургији или на обављању опела или неке друге требе?
 17. Колико се у епархији води рачуна о разумљивости богослужења и на који начин: а) чита се на савременом језику све што је преведено; б) црквенословенски текстови се читају гласније, јасније и спорије да би се разумели боље; в) објашњавају се делови богослужења верницима у одређено или слободно време; г) не сматра се тако важном разумљивост богослужења.
 18. Да ли се негде у епархији (и где) нарочито негује појање? Поје ли се и на српском језику и да ли је појцима теже да „кроје“ на српском или не виде разлику? Има ли љубитеља појања искључиво на црквенословенском или, супротно, искључиво на савременом језику?
 19. Да ли сте негде некад (и где, ако је могуће) чули да се поје Херувимска песма на српском (или неком другом савременом језику)?
 20. Да ли сматрате да је потребно да се на Сабору СПЦ разматра питање језика богослужења и ако сматрате да треба, која су то питања која би требало размотрити?
- Молимо вас и да додате било шта што знате о језику у богослужбеној употреби у СПЦ и сматрате да би било интересантно, а што није обухваћено овим питањима (не мора да се односи само на вашу епархију).